

Role faktorů „literárního života“ ve vývoji české literatury 20. století

KVĚTOSLAV CHVATÍK

Kategorii „literárního života“ zavádějí do moderní literární teorie koncem dvacátých let ruští formalisté ve snaze čelit výtkám, že ignorují sociologické aspekty vývoje literatury. Zkoumání forem literárního života má překonat hrubá schémata plechanovovské „vulgární sociologie“ a studiem vlivu časopisů, nakladatelství a literárních sdružení na vlastní literární tvorbu konkretizovat badatelské úkoly literární sociologie.¹ – Pražští strukturalisté prohloubili model literární evoluce, založený na imanenci literární problematiky, rozvinutím pojmu „struktury struktur“, v jejímž rámci představuje relativně autonomní vývoj literární řady jednu ze složek vývoje nadřazených struktur kulturních a společenských (Chvatík 1996: 131–69). Kategorie literárního života je jedním z faktorů této struktury struktur, který konkretizuje zprostředkování vztahu společenské a literární řady.

Ve 20. století se stala produkce časopisů a knih spolu s produkcí filmů a televizních a počítačových programů součástí tzv. kulturního průmyslu, který nabyl v souvislosti s růstem volného času občanů na ekonomické závažnosti. V průběhu tohoto století, které je tématem mé úvahy, se vyhranily dva protikladné modely literárního života (přirozeně s řadou přechodných forem): První je založen na

¹ Poprvé zformuloval teorii literárního života Boris Ejchenbaum ve studii *Literaturnyj byt*, otištěné v roce 1929 v knize *Moj vremennik* (měla podobu žurnálu vyplněného jeho vlastními příspěvky od beletrie přes teoretické studie po kritiky a glosy). V několika lapidárních větách zde podal jasnozřivou charakteristiku krize předpokladů tvorby spisovatele ve fázi revoluční proměny společenské struktury: „Můžeme dokonce říci, že krizi neprožívá literatura sama o sobě, nýbrž její společenské postavení. Změnilo se profesionální postavení spisovatele, změnil se vztah spisovatele ke čtenáři, změnil se navykklé podmínky a formy literární práce – došlo k rozhodujícímu zlomu samotného literárního života, který obnažil celou řadu závislostí literatury i její evoluce na podmínkách, které vznikly mimo ni. Společenské přeskupení, vyvolané revolucí, a přechod k novému ekonomickému systému, zbavily spisovatele celé řady podpůrných momentů nezbytných (alespoň v minulosti) pro jeho povolání (stabilizované čtenářské vrstvy vysoké úrovně, diferencované škály časopisecké a nakladatelské apod.), a přinutily ho současně stát se profesionálem v daleko vyšší míře, než to bylo dříve nutné. Postavení spisovatele se blížilo postavení řemeslníka, který pracuje na zakázku nebo za plat, zatímco sám pojem literární „objednávky“ zůstal nedefinován nebo se dostal do rozporu s představami spisovatele o jeho povinnostech a právech. Objevil se zvláštní typ spisovatele – profesionálně působícího diletanta, nepřemýšlejícího o podstatě problému a o vlastním smyslu spisovatelské činnosti, který odpověděl na společenskou objednávku literárním brakem“ (Ejchenbaum 1929: 49–58).

svobodné hře sil trhu a literatura a umění jsou v něm zbožím zvláštního druhu, podléhajícím však plně zákonům nabídky a poptávky; označme jej za literární život *liberálně-demokratický*. V druhém modelu slouží literatura a umění převážně ideologickému ovlivňování společnosti (i když si ponechávají některé funkce oddechové a zábavné) a podléhají striktnímu dohledu a těší se státnímu subvencování; tento model literárního života označujeme za *totalitně-dirigistický*.

Ve vývoji české literatury 20. století, zmapovaném literárněhistoricky dosud nejúspěšněji Jiřím Holým (in Lehár ad. 1998: 447–923), můžeme rozlišit ony dva typy literárního života zcela přesně: liberálně-demokratické formy literárního života se rozvíjejí v Čechách od devadesátých let 19. století do roku 1948 (se šestiletým intermezem nacistické okupace, vyznačujícím se vnějším terorem a „gleichšaltováním“ a vnitřním odporem českých autorů) a od roku 1990 do současnosti. Od roku 1949 do roku 1989 ovládl český literární život komunistický model stranického „řízení“ literatury a umění (opět s krátkým intermezem jeho ochromení a posléze zrušení během pražského jara 1968). Řadu cenných dokumentů o konkrétních projevech a důsledcích této formy „řízeného literárního života“ publikoval v českých literárních časopisech v poslední době Michal Bauer.

Liberálně-demokratický literární život ponechává volný prostor autonomii literárního vývoje: rozhodující je role osobností, talentů a uměleckých úkolů a cílů, které si kladou v souvislosti se stavem vývoje literární struktury národní i světové. Jisté limity mohou tvořit momenty ekonomické; svobodný spisovatel se zřídka užívá jen literární produkci, a pokud ano, doplácí na to jeho dílo potřebou nadprodukce. Náročná literatura vyžaduje náročné publikum, orientované literárními časopisy, literární kritikou, a potřebuje nakladatele ochotné riskovat vydávání i nekonvenční, „ztrátové“ literatury. To všechno česká literatura do roku 1949 měla díky řadě kultivovaných nakladatelů, redaktorů, časopisů, spolků, nadací a cen nakladatelských, spolkových i státních.

Po převzetí moci komunistickou stranou v únoru 1948 přistoupilo její vedení k likvidaci liberálních forem českého literárního života a jejich nahrazování metodami stranického „řízení“ literatury. Centrální organizační roli při tom sehrálo Kopeckého ministerstvo informací, které zrušilo všechna soukromá nakladatelství, časopisy a spolky včetně Syndikátu spisovatelů a připustilo jen jedno nakladatelství pro původní literaturu, jeden literární časopis a jednotný Svaz spisovatelů, to všechno kontrolované ideologickým oddělením ÚV KSČ. – Specifická na českém poválečném vývoji byla okolnost, že levicová orientace řady významných osobností české meziválečné literatury (ať již „realistické“, nebo „avantgardní“ orientace) a silná komunistická účast v protinacistickém odboji

(Fučík, Václavek, Vančura, Halas) vedly k tomu, že přechod od liberální k „socialistické“ formě literárního života byl řadou spisovatelů a intelektuálů aktivně podporován jako východisko z krize liberálně-demokratické společnosti a kultury, která kapitulovala před Hitlerem, a ideology, např. Z. Nejedlým, byl interpretován jako „návrat literatury k lidu“, k jejím národně a společensky „buditelským“ úkolům, i jako boj proti dekadenci, kýči a pornografii. Není jisté bez zajímavosti, že na Kopeckého ministerstvu informací byly sekčními šéfy osobnosti formátu I. Olbrachta, F. Halase a V. Nezvala. Brzy se však ukázalo, že ve věcech kultury nemají rozhodující slovo oni, nýbrž vedoucí ideologického oddělení ÚV KSČ P. Reiman, G. Bareš, J. Hendrych aj. – Program socialistického realismu a boj proti dekadenci, formalismu a modernismu byl vyhlášován na velkých manifestačních Sjezdech národní kultury a konferencích Svazu spisovatelů, kde hlavní referáty přednášeli Zdeněk Nejedlý a Ladislav Štoll. Stranická literární kritika v *Tvorbě* zlikvidovala poslední „hnízda kulturní reakce“ – *Kritický měsíčník* Václava Černého, *Kvart* Karla Teigehe, *Blok* Ludvíka Kundery a odsoudila „teigovštinu“ jako projev trockismu, strukturalismus jako pozůstatek idealistické filozofie a freudismus jako buržoazní dekadenci.

Pro český vývoj je příznačné, že řada významných osobností, které zpočátku aktivně komunistický režim podporovaly, se brzy dostávala do rozporu s dogmaticky zúženými formami literárního života. Tak komunista František Halas byl brzy po smrti Ladislavem Štollem odsouzen jako dekadent a vyloučen z „pokrokové“ tradice české literatury. Vítězslav Nezval opětovně veřejně odmítl program socialistického realismu jako cizí české poezii. Svaz spisovatelů a jeho časopisy, původně zakládán jako „převodové páky“ stranického řízení, se díky demokratické tradici české literatury a odvaze několika osobností staly platformou opozice proti totalitní kulturní politice režimu. Památná jsou zejména vystoupení Jaroslava Seiferta a Františka Hrubína na 2. sjezdu Svazu spisovatelů v roce 1956 i projevy Ludvíka Vaculíka a dalších na 4. sjezdu v roce 1967 předznamenávající pražské jaro 1968. – Je charakteristické, že po ruské okupaci 21. srpna 1968 režim „normalizace“ nenalezl jiné řešení než rozpustit Svaz spisovatelů, zastavit všechny literární časopisy a obnovit tuhé formy řízeného literárního života padesátých let s cenzurou, lokajským Svazem spisovatelů a jediným literárním časopisem.²

² Novým jevem uprostřed „znormalizovaného“ literárního života se stal vznik disidentské „samizdatové“ literatury a exilových nakladatelství a časopisů. Vzájemná spolupráce obou těchto složek umožnila koncem osmdesátých let obnovit nezávislý literární život na pozoruhodné úrovni, v němž významnou roli sehrály Skvoreckého Sixty-eight Publishers v Torontu, Index v Kolíně n. R., Tigrídovo *Svědectví*, Hrubého *Proměny* a deset ročníků almanachu *Čtení na léto*, redigovaných A. J. Liehmem v rámci *Listů*, které by si zasloužily reprint alespoň ve výběru a především důkladné analytické zhodnocení.

Z hlediska strukturálního pojetí vývoje literatury nabývají faktory literárního života, zejména již mnohokrát popsané formy mimoliterárního byrokratického a ideologického dirigování české literatury padesátých let a let normalizačních, na zajímavosti v okamžiku, v němž se mění ve vlastní *literární normy* a ovlivňují tak umělecký vývoj díla jednotlivých autorů. – Ideologické normy tvoří jakési ostře sledované „*hranice*“ *literárního vývoje české literatury* po roce 1949 i hranice tvorby jednotlivých autorů, na nichž dílo *jedněch autorů* vnitřně troskotá, a *jiní autoři* se je pokoušejí postupně atakovat, ignorovat nebo je vědomě překračují.³

Básnické dílo Vítězslava Nezvala vykazuje velké kvalitativní výkyvy již před válkou, zejména v době, kdy se rozešel se surrealistickou skupinou. Po únoru 1948 píše devótní ódu na Stalina a povrchně aktuální *Zpěv míru*; ideolog L. Štoll vyzvedá jeho tvorbu jako příklad přerodu avantgardisty ve stranického autora. Avšak právě Nezval odmítá ve svých živelných improvizovaných diskusních vystoupeních radikálně schematismus poúnorové literatury a závaznost programu socialistického realismu; Marie Pujmanová ho právem přirovnala v takových chvílích k „tanku, rozjetému na obranu moderního umění“. V pamětech *Z mého života* se pokusil o rehabilitaci umění avantgardy, k jejíž poetice se přihlásil v některých básních sbírky *Chrpy a města*; jeho pozdní báseň *Moře* neunikla kritice pro údajný pesimismus a rezignaci před elementárními silami přírody.

Jaroslav Seifert vydává po únoru 1948 báseň *Píseň o Viktorce*, příběh tragické lásky epizodické postavy z *Babičky* Boženy Němcové, dílo ignorující dobové ideologické normy, témata a schémata. Stranický byrokrat Ivan Skála měl pravdu, když svou odmítavou, ignorantskou kritiku nadepsal „Cizí hlas“ – v kontextu zveršovaných agitek, vyzývajících k plnění a překračování pracovních úkolů, stanovených dvouletým a pětiletým výrobním plánem, byla Seifertova formálně klasicky vybroušená poezie, oslavující nehynoucí ženskou krásu a tragiku milostného citu, skutečně „cizím hlasem“.

František Halas, občansky nejorganičtější spjatý s autentickým dělnickým hnutím první republiky, avšak rozhodný zastánce autonomie a svobody básnic-

³ Pro analýzu vývojové dialektiky těchto norem je důležité rozlišovat normy, které jsou výsledkem organického uměleckého vývoje autora, od norem, které pasivně přijímá z dobového kontextu nebo si je dokonce nechá vnutit pod tlakem dobového literárního života. Podobně důležité je rozlišování norem ideologických od norem estetických. Tak např. komunistické přesvědčení Nezvalovo nestálo nikdy k dispozici, avšak umělecké normy socialistického realismu nepřijal nikdy za své. – Naopak Drdův plebejský realismus, blízký folklornímu vidění světa, který tak obdivoval Zdeněk Nejedlý, neboť odpovídal jeho programu umění „lidového, národního a realistického“, nevyžadoval žádnou teoretickou „marxistickou“ orientaci a po srpnu 1968 nebránil Drdovi v odsouzení ruské okupace.

ké tvorby, se pokusil ve sbírce *A co?* (vydané však až posmrtně) o básnickou polemiku s dobově zúženým pojetím literatury a poezie – „Nechci být kulem vyhlášek [...]“ – a proti povrchnímu povinnému optimismu postavil své tragické vidění světa a lidského údělu (srov. k tomu halasovskou monografii Ludvíka Kundery – 1999: 147–76).

Vladimír Holan, který po Květnu 1945 oslavil elementární lidskost prostých ruských vojáků ve sbírce *Rudoarmějci*, se po šoku způsobeném novou kulturní politikou odmlčel a později se navrátil k velkým metafyzickým tématům své předválečné tvorby v epických básních *Noc s Hamletem* a dalších číslech *Příběhů*.

Snad ještě složitější byla situace v próze, která je svou povahou konkrétněji vázána na společenskou realitu doby a na jejíž půdě byly normy socialistického realismu původně raženy. Poúnorová tvorba M. Pujmanové, V. Řezáče a J. Drdy dokládá, jak i nesporně nadaní a zkušení romanopisci poklesli na úroveň pouhé beletristické ilustrace daných politických schémat, když se pokusili vyhovět imperativním požadavkům soudobého literárního života. – Teprve v dílech autorů nové poválečné generace můžeme sledovat úsilí o překonání striktních ideologických hranic, které byly tehdy románu vytčeny (i tak vzdělaný teoretik jako György Lukács požadoval tehdy na romanopisci především ztvárnění „revoluční perspektivy“ společenského vývoje).

Josef Škvorecký podal v románu *Zbabělci* (který pronikl sítím řízené literatury teprve deset let po dopsání) obraz posledních dnů války, viděný očima příslušníka válečné generace, který v reakci na lživost vlastenčení českého maloměšťáka, vykřikujícího nyní konjunkturálně „Ať žije SSSR!“ a připravujícího se zbaběle proplout i poválečnou dobou s osvědčeným oportunismem (stejně jako proplul dobou okupace), omezuje provokativně svůj zájem na věci nejbližší jeho věku (a nejvzdálenější politice), na dívky a jazz. I v dalších románech o příbězích Dannyho Smiřického v civilu, na vojně, ve vlasti i v exilu rozvíjí autor svůj důsledně *antiideologický* pohled na svět.

Milan Kundera se ve svém románu *Žert* vyrovnal s iluzemi poválečné doby *zevnitř*, obrazem vnitřního přerodu mladého člověka zaujatého představou lepšího světa bez bídy a válek a představou ovládnutí dějin lidmi, jehož anekdotický žert vyhodí z životní dráhy vysokoškoláka na periferii společnosti, do trestných jednotek armády a vede ho k prohlédnutí, k nemilosrdné skepsi k dobovým klišé i k logice a racionálnímu smyslu lidských dějin. – V překračování dobových tabu a ideologických iluzí pokračoval autor i ve svých dalších románech.

Bohumil Hrabal (jemuž administrativní opatření poúnorového literárního života dvakrát překazila vydání již vysázené prvotiny a který směl své prózy publikovat – v podobě okleštěné cenzurou – teprve v druhé půli své tvůrčí dráhy)

rozrušil nejradiálněji dobové literární normy české prózy. Jeho jazyk byl zcela *neliterární* a uprostřed tehdejší jazykové nivelizace působila jeho hovorovost a ozvláštnění vulgarismy pražské periferie neobyčejně osvobodivě. Podobně osvobodivá byla i *neliterárnost* jeho témat: mluvčími jeho „hovorů“ a aktéry jeho příběhů byli lidé z periferie soudobé společnosti, které doba plakátované „výstavby socialismu“ vyvrhla na svůj okraj, outsideři hledající životní východisko v „pábitelství“, jak autor pokřtil jejich vytržení nad zázrakem prosté, nejvšednější existence, pokud je žita mimo dosah dobové ideologie, kterou Hrabal ignoroval v próze se stejnou nádhernou samozřejmostí jako Seifert v poezii.

Polistopadové období „obnovení chaosu“ v české literatuře je obdobím obnovení svobodných, liberálních forem literárního života, v nichž se ovšem razantně prosazují zákony trhu, zákony nabídky a poptávky. Odpadají státní subvence pro literaturu a trh je zaplavován čtivem, nadbíhajícím senzacechtivostí a pokleslým polohám vkusu. Náročná literární tvorba se prosazuje jen díky prozíravé vydavatelské politice několika vyspělých nakladatelství pražských, brněnských a olomouckých, navazujících na nejlepší vydavatelské tradice první republiky. Společenská odpovědnost soudobé české literární tvorby se manifestuje v náročnosti uměleckých cílů, které si klade.

Literatura

EJCHENBAUM, Boris

1929 „Literaturnyj byt“, in *Moj vremennik*. Slovesnost, nauka, kritika, smes (Leningrad: Izdatel'stvo pisatelej)

CHVATÍK, Květoslav

1996 *Člověk a struktury*. Kapitoly z neostrukturální poetiky a estetiky (Praha: Český spisovatel)

KUNDERA, Ludvík

1999 *František Halas*. O životě a díle (Brno: Atlantis)

LEHÁR, Jan – STICH, Alexandr – JANÁČKOVÁ, Jaroslava – HOLÝ, Jiří

1998 *Česká literatura od počátků k dnešku* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)